

De hermeneutiek van Ricoeur: interpreteren aan de grenzen van het subject

Verschenen in: 'De hermeneutiek van Ricoeur: interpreteren aan de grenzen van het subject'.
Wijsgerig Perspectief 37 (mei 1997), 140-144.

§ 1 Inleiding

Hermeneutiek valt kortweg te omschrijven als: theorie van de interpretatie. Waar mensen denken, onderzoeken en redeneren wordt geïnterpreteerd. En waar geïnterpreteerd wordt ontstaat vroeg of laat behoefte aan een theorie die de mogelijkheid geeft om de handeling van het interpreteren te systematiseren en te doordenken. In de filosofie heeft hermeneutiek een meer pregnante betekenis gekregen in de benaming 'hermeneutische filosofie', een filosofie die zich laat leiden door de interpretatie van levensuitingen. Niet alleen zijn er bepaalde uitingen die voor de filosofische vakgebieden iets te betekenen hebben, zoals historische teksten, symbolen, mythen, literaire werken of beeldende kunst; maar ook is de omstandigheid dat er interpretatie plaatsvindt iets dat claims stelt ten aanzien van de gehele filosofie. In deze zin kunnen we de filosofie van Paul Ricoeur (*1913) een hermeneutische filosofie noemen.

Nu is een hermeneutische filosofie voor Ricoeur niet altijd een vanzelfsprekend uitgangspunt voor zijn denken geweest. Noch is de term hermeneutische filosofie zo eenduidig dat Ricoeurs denken er zonder verdere explicatie onder gevat kan worden. In het kader van dit artikel is het niet mogelijk om Ricoeurs hermeneutiek volledig te plaatsen in het veld van hermeneutische filosofen.¹ Ook kan ik de filosofische claims van Ricoeurs hermeneutische positie niet volkomen uiteenzetten. De bedoeling van dit artikel is om kort drie vragen te behandelen:

1. Hoe is Ricoeur tot zijn hermeneutische benadering gekomen?
2. Hoe heeft hij zijn hermeneutiek in zijn oeuvre ontvouwd?
3. Wat is het karakter van Ricoeurs hermeneutische stellingname?

§ 2 Van fenomenologie tot hermeneutiek

Ricoeurs intellectuele vorming is begonnen in een personalistische en existentialistische omgeving. Ricoeur zelf vertelt hoe hij bijvoorbeeld sterk betrokken was bij de kring rondom Gabriel Marcel en geboeid werd door Merleau-Ponty's Phénoménologie de la perception (1945).² Een andere achtergrond was gelegen in de Cartesiaanse en Kantiaanse filosofie, met haar nadruk op de structuren van het denkend subject, het Cogito, als uitgangspunt van de filosofie. Deze laatste lijn bracht Ricoeur bij de fenomenologie van Edmund Husserl. In de jaren dertig raakte Ricoeur enigszins bekend met diens werk. Deze kennismaking werd verdiept tot een grondige studie toen Ricoeur tijdens de tweede Wereldoorlog in Duitse krijgsgevangenschap verkeerde. Vertaling en commentaar op Husserls Ideën I diende hem later tot proefschrift.

Husserls concentratie op de bewustzijnsinhouden van het denkend subject (eidetiek) en op het bewustzijn van het Cogito zelf (transcendentale fenomenologie) stond Ricoeur voor ogen bij de opzet van een eigen filosofie van de wil. Wat Merleau-Ponty had gedaan met een fenomenologie van de perceptie wilde Ricoeur aanvullen met een fenomenologie van de wil. In zijn Le volontaire et l'involontaire (1950) beschrijft Ricoeur de handeling van het willen als een drievoudige handeling van besluiten, bewegen en instemmen. Kenmerkend is dat de

intentionele wil op alle drie gebieden wordt weersproken, respectievelijk door lichamelijke behoeften en motivaties, door psychologische factoren als gewoonte en spontaniteit en door de structuur van het karakter, het onbewuste en het mens-zijn.

Van meet af aan stond Ricoeur voor ogen deze fenomenologie van de bewustzijnsvormen van de wil uit te breiden. Een tweede stap in zijn project besloeg de empiriek van de wil, de feitelijke gestalten van de wil. Ook hier ging het Ricoeur om de begrenzende elementen van de empirische wil: de eindigheid van de mens en de bezoedeling door het kwaad. Deze twee elementen zouden naar voren komen in L'homme faillible (1960) en La symbolique du mal (1960). In een derde etappe zou de aandacht gericht gaan worden op een poëtica van de wil, de creativiteit die de intentionele wil van de mens overstijgt.

Deze laatste etappe zou op zich laten wachten omdat zijn boek over de symboliek van het kwaad Ricoeur op een ander spoor bracht. Meer dan hij oorspronkelijk bevroed had, bleek het gebied van symbolen en mythen eigen vragen en antwoorden aan de filosofische reflectie te presenteren: 'Het symbool geeft te denken'. Het symbool geeft aan de reflexieve filosofie, die de structuren van het denkend en willend subject beschouwt, te denken, in de zin dat het eigen mogelijkheden en verwerkingen presenteert van de feitelijke wereld waarin het willen wordt weerstreefd door het voorkomen van het kwaad, de tragiek. De reflexieve filosofie kan om deze eigen kennisbron niet heen. Symboolinterpretatie en reflexieve filosofie blijven echter wel gescheiden terreinen met een eigen taak en mogelijkheden.

In dit boek ligt de kiem van Ricoeurs uiteindelijke hermeneutiek. Steeds meer zou de hermeneutiek van symbolen (en later ook van andere talige uitingen) verbonden raken aan de taken en mogelijkheden van de reflexieve filosofie. De hermeneutiek heeft de reflexieve filosofie voor Ricoeur echter niet helemaal verdrongen. Ricoeur bestempelt zijn denken als een hermeneutische fenomenologie of een fenomenologische hermeneutiek, om daarmee uit te drukken dat hij trouw blijft aan Husserls uitgangspunt om via de structuren van het menselijk subject in diens belevingswereld iets te zeggen over de filosofische vragen van kennen of van het zijn.

§ 3 Hermeneutiek van het willende subject

Vanaf 1960 lijkt Ricoeurs werk zich te verwijderen van het oorspronkelijke project van een filosofie van de wil. In een studie rond het oeuvre van Freud verdiept Ricoeur zijn begrip van interpretatie en hermeneutiek (De l'interprétation, 1965). Interpretatie wordt hier voor hem een beweging tussen twee polen, oorsprong en doel. Interpretatie heeft een archeologische dimensie, een opdelven van verborgen oorsprong, en een teleologische dimensie, een onder woorden brengen van een versluierd doel. Ricoeur formuleert hier interpretatie als een 'récollecion du sens'. Interpretatie bestaat in een restauratie, een herschikking (ré-collecion, over-weging) van betekenis die zich aandient. Interpretatie is in eerste instantie ook een welwillende daad, het is een daad van overweging (récollecion) van betekenissen. Daarvoor is een houding nodig van 'tweede naïviteit', een bereflecteerde en doorleefde ontvankelijkheid.

Deze tweede naïviteit sluit een kritische houding niet uit. Naast een récollecion du sens is interpretatie ook een exercice du soupçon, een uitoefening van argwaan. Kritische methoden van afstand nemen tot het geïnterpreteerde symbool nemen voor Ricoeur een belangrijke plaats in bij de interpretatie. Wat de 'meesters van de argwaan', Marx, Nietzsche en Freud, in de twintigste eeuwse filosofie hebben ingebracht, neemt Ricoeur zeer serieus. Naast een invoelende daad is interpretatie ook een vorm van methodisch beoefende argwaan.³ Allengs zal een methodische distanciëring bij Ricoeur steeds meer plaats gaan innemen. Een récollecion du sens moet moeizaam veroverd worden via een proces van aantrekkingskracht, distantie en

hernieuwde toenadering. Deze beweging maakt voor Ricoeur de hermeneutische cirkel uit. Deze benadering maakt het Ricoeur mogelijk later diepgaand met de analytische taal filosofie in discussie te treden.

Interpretatie is voor Ricoeur nodig waar versluiting van betekenis is, waar een tweede betekenis onthuld moet worden. Dat is het geval in het symbool. Naast de hermeneutiek van het ontvouwen van symbolen blijft er voor Ricoeur een mogelijkheid van reflexieve filosofie, ten aanzien van de bewustzijnsinhouden die zich op directe wijze aan het denkend subject voordoen. Hermeneutiek en reflectie hebben elkaar wederzijds nodig.

In de volgende jaren verandert het nodige in de hier geschetste positie. Allereerst breidt Ricoeur zijn veld van hermeneutiek uit van de symbool tot de metafoor (*La métaphore vive*, 1975). Ook in de metafoor gaat het om verhulde betekenis die slechts in tweede instantie onthuld wordt. De metafoor kent echter een veel vrijere vorm van betekeniscreatie, en staat daarmee pars pro toto voor het creatieve taalproces als zodanig. Interpretatie gaat allengs voor Ricoeur te maken krijgen met alle taalgebruik (*discours*) dat zich niet onmiddellijk bij een subject aandient. Daarmee komt Ricoeur op het terrein van teksten. Een tekst kent een zekere zelfstandigheid ten opzichte van zijn oorspronkelijke spreker, context en hoorder. Dat maakt een tekst niet onmiddellijk vatbaar. Via distantie en toenadering moet de betekenis van een tekst verkregen worden.

Daarnaast speelt voor Ricoeur nog een zaak. Teksten zijn in het structuralisme, dat in de jaren zeventig opgeld doet, opgevat als besloten entiteiten, die in hun tekstuele structurering een inwendige zin hebben. Ricoeur gaat nu een onderscheid maken tussen inwendige zin en uitwendige betekenis. Naast wat er tekstimmanent aan zin is gegeven, is er ook een betekenis die gelieerd is aan de belevingswereld rond de tekst. Betekenis is voor Ricoeur verwijzing: naar de wereld achter de tekst (de wereld van de spreker of schrijver) en de wereld vóór de tekst (de werkelijkheid van de hoorder of lezer).⁴ Deze wereld vóór de tekst neemt voor Ricoeur een steeds belangrijker plaats in. Interpretatie heeft voor hem nauwelijks meer te maken met de reconstructie van de schrijver of context achter een tekst. Voor de filosofie veel boeiender is de betekenisvorming die plaatsvindt tussen tekst en lezer. Een tekst groeit met zijn lezers, krijgt betekenis in zijn receptie. En de lezer groeit met zijn of haar teksten, wordt pas werkelijk een subject door te leven in en met teksten en verhalen.

Op dit punt gaat de hermeneutiek de reflexieve filosofie verdringen. Ricoeur wil immers niet meer uitgaan van het gegeven van een denkend cogito, maar dit cogito zijn als de uitkomst van een interpreterend subject. De reflexieve filosofie blijft wel bestaan, in de zin van een gebied dat eigen vragen aandraagt, waarop via een hermeneutische wijze een filosofische respons moet worden gevormd.

Deze nieuwe filosofische rol voor de hermeneutiek wordt vooral duidelijk in Ricoeurs grote, driedelige werk *Temps et récit* (1983-1985). Ricoeur redeneert dat een dat een puur reflexieve filosofie in zichzelf vastloopt bij het begrijpen van de tijd: of de tijd wordt versmald tot een kosmologisch verschijnsel of tot een louter bewustzijnsfenomeen. Tegenover deze versmalling plaatst Ricoeur het wijde temporele spectrum zoals dat in het genre van het verhaal, van geschiedschrijving tot literaire roman, naar voren komt. De interpretatie van het tijdsbesef in verhalen is een rijke bron voor een hermeneutische filosofie van de tijd. Ricoeur formuleert op basis van de gevonden narratieve temporaliteit een historisch bewustzijn, een bepaald geplaatst weten in verleden, heden en toekomst. Voorts introduceert Ricoeur een narratieve identiteit van de mens, een zelf-zijn dat zich ontwikkelt als de plot van een verhaal, en ook door verhalen wordt gevormd. Bepaalde aporieën waar de filosofie zich tegenover gesteld weet kunnen met deze noties worden opgeheven.

Ook de hermeneutiek stoot op grenzen. Dat impliceert voor Ricoeur echter geen blokkering van denken en interpreteren voor het subject. Eerder wordt het menselijk subject

door die begrenzingen gevormd en aangezet tot verder denken, handelen en invoelen.⁵ Dat wordt uitgewerkt in een 'hermeneutiek van het zelf' in Ricoeurs Soi-même comme un autre (1990). Het subject is een sprekend en handelend subject, dat zijn eenheid en ontwikkeling krijgt als een narratieve identiteit, en dat tot volle subjectiviteit komt in de confrontatie met het andere en met de ander. Wat er filosofisch gezegd kan worden over fundamentele ethiek en ontologie gaat via een hermeneutiek van het zelf.

§ 4 Karakter van Ricoeurs hermeneutiek

Met deze laatste stelling lijkt Ricoeur ver verwijderd van zijn oorspronkelijke fenomenologische uitgangspunt, evenals van zijn eerdere verbinding van reflexieve filosofie en hermeneutiek. Toch vind ik het te ver gaan om wat dit betreft van een 'Kehre' bij Ricoeur te spreken, zoals bij Heidegger wel het geval is. Ik zie in Ricoeurs werk als constante de factor van het andere, het begrenzende, het weerstrevende, als bepalend en vormend voor het subject. Zo is reeds de grondstructuur van Le volontaire et l'involontaire opgezet. In de latere metafoor- en verhaaltheorie wordt dit vertaald met een gerichtheid op het andere, niet-directe of tekstimmanente in taalvormen. Deze trek blijft voorkomen tot en met Soi-même comme un autre waar het Andere ethische en ontologische vormen aanneemt.

Ricoeurs project van een filosofie van de wil lijkt te zijn versnipperd geraakt. Ik zie echter een sterke lijn lopen van Le volontaire et l'involontaire (1950) tot en met Soi-même comme un autre (1990). Ricoeurs oorspronkelijke opzet was om na de eidetiek van de wil te kijken naar de realiteit van de begrenzingen van de wil: de empiriek van de wil in L'homme faillible en La symbolique du mal. Hierna zou een poëtica van de wil volgen, een exploratie van het overstijgen van het intentionele willen in de talige creativiteit. La métaphore vive en Temps et récit zijn op te vatten als de uitvoering hiervan. Soi-même comme un autre beschouw ik als een reflectie op het geheel van de drie stappen van het project. Hier wordt de vraag beantwoord die oorspronkelijk het perspectief vormde van de fenomenologie van het willen: wat zegt het fenomeen van het willen over het willende subject? Deze vraag uit 1950 beantwoordt Ricoeur uiteindelijk niet meer via een transcendentale reductie, een puur reflexieve beschouwing van het willende subject, maar met een hermeneutiek van het zelf. In Soi-même wordt aangeduid hoe er filosofisch recht van spreken blijft van een betekenisvol subject, ondanks de structuralistische neiging tot beperking van het blikveld tot de handeling of de taaluiting, en ondanks de harde begrenzingen van het andere en de ander ten aanzien van de consistentie van het zelf.

Het project van een filosofie van de wil was van meet af aan geplaatst in een perspectief van eindigheid en de tragiek van het kwaad. Het menselijk denken wordt begrensd en kan niet alles oplossen. Meer en meer is dit perspectief bepalend geworden voor Ricoeurs denkwijze. Zo spreekt Ricoeur graag van een dialectische denkwijze – maar dan wel in de zin van een 'gebroken dialectiek', die de spanningen tussen bepaalde stellingnames en polen niet opheft maar slechts kan aan elkaar kan relateren, en daarmee toch een denkweg voort kan zetten. Ricoeurs werk staat vol van termen als: fragiliteit, aporie, perplexiteit. Deze zijn alle wezenlijk voor Ricoeurs stijl van hermeneutiek.

Met alle fragiliteit en besef van contingentie loopt Ricoeurs hermeneutiek het gevaar van versplintering. Ricoeurs hermeneutiek leunt zwaar op de eenheid van het zelf; er is geen eenduidige zijnsgrond die deze taak zou kunnen overnemen. Ricoeur stelt dat het zelf deze taak aankan, wanneer de eenheid van het zelf in ieder geval niet wordt opgevat als een eenvoudige consistentie, maar als een verhaaleenheid. Met deze stellingname presenteert Ricoeur een klassieke filosofie die voortbouwt op de humanistische traditie, die ik beschouw als de beredeneerde overtuiging dat er op basis van de menselijke persoon en diens denkvermogen iets

stellends over het zijn te beweren valt.⁶ Bij Ricoeur is dit stellende geen directe of enkelvoudige weg; het blijft echter wel behoren tot de taak van de denkende mens. Nu een discussie wordt gevoerd welke wegen er zijn na het postmodernisme, zie ik in Ricoeurs hermeneutiek van het zelf een mogelijkheid om de begrenzingen en de mogelijkheden van de filosofie aan het einde van de twintigste eeuw een richting te geven.

Noten

- ¹1. Zie hiervoor bijvoorbeeld Ricoeurs eigen verantwoording in Ricoeur (1986), 11-100. Gedeeltelijk in Nederlandse vertaling in Ricoeur (1991), 21-46. Ter inleiding op het denken van Ricoeur zijn vele inleidingen te gebruiken, bijvoorbeeld De Boer (1988), Valdés (1991), Mongin (1994).
2. Ricoeur (1995), 6-10. Vgl. voor Ricoeurs ontwikkeling van fenomenologie naar hermeneutiek verder Hetteema (1996), 19-27.
3. Met name in dit facet verschilt Ricoeur van H.-G. Gadamer, Wahrheit und Methode, dat, net als Ricoeurs La symbolique du mal in 1960 verscheen.
4. Het onderscheid tussen zin en betekenis baseert Ricoeur op G. Frege's Sinn en Bedeutung. Ricoeur vertaalt Bedeutung als 'référence', verwijzing.
5. Deze drieslag vormt de kern van Ricoeurs schets van de uitdaging van het kwaad voor het denken in 'Le mal. Un défi à la philosophie et à la théologie' (1994), 229-233.
6. Hetzelfde kan van Gadamer gezegd worden, met wie Ricoeur zich nauw verwant voelt.

Literatuur

- Boer, Th. de, De hermeneutiek van Ricoeur. In: Th. de Boer e.a., Hermeneutiek. Filosofische grondslagen van mens- en cultuurwetenschappen. Amsterdam, 1988, 90-120.
- Hahn, Lewis Edwin, The philosophy of Paul Ricoeur. Chicago, 1995.
- Hetteema, Theo L., Reading for good. Narrative theology and ethics in the Joseph story from the perspective of Ricoeur's hermeneutics. Kampen, 1996.
- Mongin, Olivier, Paul Ricoeur. Paris, 1994.
- Ricoeur, Paul, Le volontaire et l'involontaire. Paris, 1950.
- Ricoeur, Paul, L'homme faillible. Paris, 1960.
- Ricoeur, Paul, La symbolique du mal. Paris, 1960.
- Ricoeur, Paul, De l'interprétation. Essai sur Freud. Paris, 1965.
- Ricoeur, Paul, La métaphore vive. Paris, 1975.
- Ricoeur, Paul, Temps et récit I-III. Paris, 1983-1985.
- Ricoeur, Paul, Du texte à l'action. Essais d'herméneutique II. Parijs, 1986.
- Ricoeur, Paul, Soi-même comme un autre. Paris, 1990.
- Ricoeur, Paul, Tekst en betekenis. Opstellen over de interpretatie van literatuur. Vertaald en ingeleid door Maarten van Buuren. Baarn, 1991.
- Ricoeur, Paul, Le mal. Un défi à la philosophie et à la théologie. In: Lectures 3. Aux frontières de la philosophie. Paris, 1994, 211-233.
- Ricoeur, Paul, Intellectual autobiography. In: Hahn (1995), 3-53.
- Valdés, Mario J. (red.), A Ricoeur reader. Reflection and imagination. New York, 1991.